

ԴԱՇՏԱԴԵՄԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԴՂՅԱԿԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Աստղիկ Բաբաջանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ babajanyanastghik@yahoo.com

Սոսե Աղայան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ soseh.aghaian@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 18.05.2021, գրախոսվել է 06.07.2022, ընդունվել է տպագրության 05.07.2022
DOI: 10.53548/0320-8117-2022.2-268

Ներածություն

Դաշտադեմի ամրոցը Հայաստանի ամրաշինական համակարգի եզակի համալիրներից մեկն է, որը թեև XIX դարից եղել է հայ ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, այնուամենայնիվ, նրա ճարտարապետական հորինվածքի և, ընդհանրապես, հիմնադրման պատմության համակողմանի ուսումնասիրություն դեռևս իրականացված չէ: Ամրոցը բաղկացած է միջնադարյան դղակից², որը, իր հերթին, պարփակված է XIX դ. սկզբին կառուցված արտաքին մեծ պարսպաշարով: Ամրոցից դուրս՝ հարավային կողմում, լայնատարած գյուղատեղին է՝ բնակելի ու արտադրական կառույցների ավերակներով, գերեզմանոցներով ու առանձին կանգնեցված խաչքարերով:

Միջնադարյան դղակը ներառում է միջնաբերդը, նրա շուրջ կառուցված աշխարհիկ ու պաշտամունքային շենքերը, որոնք շրջափակված են ներքին պարսպատով (նկ. 1): Թեև դղակը պահպանվել է մեծ մասամբ կանգուն վիճակում, սակայն հետագա և հատկապես XX դ. հուշարձանի տարածքում շարունակական վերաբնակեցումների ու խիտ կառուցապատումների հետևանքով ճարտարապետական հորինվածքը բավական խաթարվել է:

Քանի որ դղակի հիմնադրման և հետագա կենսագործունեության վերաբերյալ գրավոր սկզբնաղբյուրները կցկտուր են, սույն հետազոտությամբ կփորձենք դիտարկել դղակի ժամանակագրությունը և կառուցման հաջորդական փուլերը՝

¹ Հեղափոխությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 19YR-6A021 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

² Ամրոց եզրույթն օգտագործելիս ի նկատի ունենք ողջ համալիրը: Դղակ եզրույթը վերաբերում է միայն ներքին շրջապարսպով ամփոփված հատվածին, որն, ինչպես ցույց է տալիս ճարտարապետական նկարագիրը, զարգացած միջնադարյան շրջանի դասական դղակի օրինակ է:

հիմնվելով պատմաճարտարապետական վերլուծության ու հնագիտական տվյալների համալիր քննության վրա:

Պատմաաշխարհագրական ակնարկ

Դաշտադեմի ամրոցը գտնվում է Արագածոտնի մարզի Թալին քաղաքից 5 կմ հարավ՝ Դաշտադեմ գյուղի հարավային եզրին: Տեղակայված լինելով Արտեմի լեռան հարավարևելյան կողմում տարածվող սարահարթի վրա (ծ.մ. 1450 մ)՝ ամրոցը հյուսիս-արևմուտքից գերիշխող դիրք ունի Արարատյան դաշտի նկատմամբ: Զարգացած միջնադարում այն գտնվում էր Դվինից Անի տանող քարավանային տարանցիկ ճանապարհների վրա և վերահսկում ու ապահովում էր այդ ճանապարհների անվտանգությունը: Ամրոցից ոչ հեռու գտնվող Թալինի քարավանատունը (XIII դ.) և դղյակի տարածքում իրականացված պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական հավաքածուներում առկա XII-XIV դդ. թվագրվող ներմուծված օրինակները (բյուզանդական ապակու նմուշներ, իրանական, մերձավորարևելյան, միջինասիական, չինական խեցանոթներ, ինչպես նաև բյուզանդական, սելջուկյան, վրացական և մոնղոլական դրամներ) վկայում են միջնադարյան ժամանակաշրջանում առևտրական ու մշակութային փոխհարաբերություններում դղյակի ունեցած դերի մասին³:

Դաշտադեմի ամրոցի հիմնադրման և պատմության վերաբերյալ գրավոր սկզբնաղբյուրները սակավաթիվ են: Միջնաբերդի պատերին պահպանվել են մի քանի վիմագրեր. տասնյակ վիմագրերի բեկորներ ի հայտ են եկել պեղումներով⁴: Առաջին թվակիր աղբյուրը միջնաբերդի հարավարևմտյան աշտարակի վրա պահպանված արաբատառ արձանագրությունն է, որի համաձայն՝ Սուլթան իբն Մահմուդ իբն Շավուր Շադդադյանը 1174 թ. սեպտեմբերին հիմնում է այս շինությունը⁵:

Շադդադյանների տոհմը, որը նշանակալի դեր ունեցավ Հայաստանի XI-XII դդ. պատմության մեջ, հաստատվել էր Դվինում, Գանձակում, ապա և Անիում, և իր հսկողության տակ էր պահում Այրարատի և Շիրակի կենտրոնական շրջանները⁶: Շադդադյանների Անիի ճյուղը խնամիական կապեր ուներ Բագրատունիների հետ⁷ և հայտնի է իր շինարարական գործունեությամբ՝ մասնավորապես ամրաշինական կառույցներով, որի մասին վկայում են ինչպես դեռևս կանգուն մնացած շենքերը, այնպես էլ գրավոր աղբյուրները⁸: Սուլթանը Շադդադյան տոհմի Անիի ճյուղի վերջին հայտնի ամիրան էր, որի մասին վերջին հիշատակու-

³ Հմմտ. Հարությունյան 1960, 55-60, Babajanyan et al. 2021, 384-390, fig. 18, 19.

⁴ Melkonyan et al. 2017, 268-270.

⁵ Хачатрян 1987, 46.

⁶ Հմմտ. Minorsky 1953, 33-106, Բոննազյան 1980, 61-63, 235, Մարգարյան 2014ա, 206-211, 216, Մարգարյան 2014բ, 225, 255:

⁷ Վարդան Արևելցի 1862, 123, Minorsky 1953, 81, Բոննազյան 1980, 71:

⁸ Հմմտ. Վարդան Արևելցի 1862, 104, Хачатрян 1987, 53-56, Мapp 2011, 32, 78.

թյունը պահպանվել է Անիի Աբու-լ-մա-Ամրանի մզկիթի պատին⁹: XII դարում Շադդադյանների և Վրաց թագավորության միջև Անի քաղաքի համար մղվող մարտերից¹⁰ մեկի ժամանակ Անիի կառավարիչ և գահի իրավահաջորդ Սուլթանը¹¹ ապաստանում է Դաշտադեմի դղյակում, որն, ինչպես և Արագածոտնի հյուսիսարևմտյան շրջանները, ամենայն հավանականությամբ, իր տիրույթներն էին¹²: 1199 թ. մարտից հետո Շադդադյան տոհմը վերջնականապես դուրս է մղվում պատմության թատերաբեմից: Նրանց տիրույթներն (այդ թվում և Դաշտադեմի դղյակը) անցնում են Զաքարյան իշխանական տան ներկայացուցիչներին¹³:

Դղյակի պատմության երկրորդ առանցքային սկզբնաղբյուրը արաբատառ արձանագրության դիմաց՝ միջնաբերդի մուտքի վերևում, դեռևս XX դ. առաջին կեսին պահպանված 1307 թ. արձանագրությունն է, որի համաձայն՝ Աղպուղա Զաքարյանը ազատում է իր Թալին գյուղը գինու հարկից¹⁴: Մատենագիր և վիճակագիր աղբյուրների, նաև հնագիտական նյութի և ճարտարապետական կառույցների քննության հիման վրա կարելի է պնդել, որ XIII դարից մինչև XIV դարի առաջին քառորդը Դաշտադեմի դղյակը Զաքարյանների Շահնշահյան ճյուղի նստավայրերից մեկն էր¹⁵: Զարկ տալով լայնածավալ շինարարությանն ու հատկապես ամրաշինական համակարգի վերանորոգումներին Անիում և իրենց տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում¹⁶ նրանք ամրացրեցին դղյակի միջնաբերդը կիսակլոր աշտարակներով և լրացուցիչ օղակեցին այն շրջապարսպով:

Դղյակի տարածքում իրականացված պեղումների շնորհիվ վավերացվեցին զարգացած միջնադարից (XII դ.) մինչև XX դարն ընդգրկող երեք մշակութային շերտեր՝ XII-XIV դդ., XV- XVIII դդ.՝ բազմաթիվ վերակառուցումների փուլերով և XIX-XX դդ.¹⁷ (նկ. 2): Զաքարյան իշխանական տան գործունեության շրջանը Դաշտադեմի ողջ համալիրի պատմության ու ճարտարապետության ամենաակնառու փուլն է, որը լավ ներկայացված է թե՛ ճարտարապետական կառույցներով, թե՛ վիմագրերով, թե՛ հայտնաբերված հնագիտական նյութով:

Դղյակի ճարտարապետությունը

Դաշտադեմի դղյակը Անի մայրաքաղաքի շուրջը ձևավորված ամրոցների շրջայի հանգույցներից մեկն է և կառուցված է նույն սկզբունքներով, ինչ Տիգնի-

⁹ Minorsky 1953, 100-101.

¹⁰ Անիի համար մարտերը Շադդադյանների և Վրաց թագավորության միջև տեղի են ունեցել չորս անգամ՝ 1124 թ., 1161 թ., 1174 թ. և 1199 թ.: Հմմտ. Մարգարյան 2014ա, 206-211, 224, Մարգարյան 2014բ, 230:

¹¹ 1174 թ., երբ վրաց Գեորգը Իվանե ամիրսպասալարի սադրանքով երկրորդ անգամ գրավում է Անին, իր հետ տանում է (իմա՝ գերեվարում է) Շահնշահ Շադդադյան ամիրային (Սուլթանի եղբորը). Վարդան Արևելցի 1862, 129-130:

¹² Հմմտ. Մարգարյան 2014ա, 206-211, 225:

¹³ Վարդան Արևելցի 1862, 138, Մաթևոսյան 1997, 281-283:

¹⁴ Տե՛ս Babajanyan et al. 2021, 374, fig. 5.

¹⁵ Babajanyan et al. 2021, 392, հմմտ. նաև Մարգարյան 2014բ, 230:

¹⁶ Օրբելի 1966, 1-8, արձ. 1-23:

¹⁷ Պեղումների մասին մանրամասն տե՛ս Babajanyan et al. 2021.

սի, Մաղասբերդի, Երազգավորս-Արալըղի, Բագարանի, Մրենի (ներկայիս Թուրքիայի տարածքում), Վահրամաբերդի, Գուսանագյուղի, Հոռոմի, Անբերդի, Արուհի, Կոշի դղյակները¹⁸: Ըստ միջնադարյան ամրաշինական չափանիշների՝ ամրոցները կամ ամրացված բնակավայրերը կառուցվում էին անառիկ բարձունքներին՝ օգտագործելով տեղագրական դիրքը լրացուցիչ պաշտպանության համար: Ի տարբերություն դրանց՝ Դաշտադեմի դղյակ-ամրոցը զուրկ է բնական անառիկությունից, այդ իսկ պատճառով օղակվել է բավական բարձր պարիսպներով:

Դղյակը բաղկացած է միջնաբերդից և շրջապարսպից, որոնց միջև ստեղծված ներքին բակի տարբեր հատվածներում տեղակայված են պալատական եկեղեցին, աշխարհիկ երկու շենքերը և տնտեսական նշանակության կառույցներ (նկ. 3): Ամբողջ համալիրը կառուցված է առանց որմնախարսխի, բազալտե և տուֆե հիմնաժայռի վրա՝ հետևելով ռելիեֆի առանձնահատկություններին: Խորության նիշերի տարբերությունը (մինչև 3.1 մ) հավասարեցվել է բազալտե անմշակ մեծ քարերով և դեղնավուն կավաշաղախով շարված հիմնապատերի միջոցով¹⁹: Միջնաբերդի և շրջապարսպի միջև բակային հատվածներում հիմնաժայռը հարթեցված է կավե տուփանված հատակով, որոշ տեղերում սալարկվել է տուֆե բլոկներով:

Դղյակի բոլոր համակառույցները շարված են «միդիս» կոչվող տեխնիկայով՝ կրաշաղախային միջնալիցքով: Կախված կառուցվածքների բնույթից՝ պատերի հաստությունը տարբեր է. աշխարհիկ շենքերի ու եկեղեցու պատերի հաստությունը 0.7-0.9 մ է, իսկ շրջապարսպի և միջնաբերդի պատերինը՝ 1.75-2.2 մ: Որմածքում օգտագործված 0.4-0.6 մ չափերով կարմիր, նաև սև տուֆե բլոկներն ունեն հատած բուրգի ձև՝ սրբատաշ հիմքով, որոնք գազաթամասով ագուցված են կրաշաղախի մեջ: Քարերի միացումն արված է մեծ խնամքով, կարանները գրեթե աննկատ են՝ ստեղծելով համաձույլ պատ, որը գեղագիտական տեսքից բացի ունի գործառության կարևոր նշանակություն՝ պաշտպանելով կառույցներն անձրևաջրերի ներհոսքից: Շարերը հորիզոնական են՝ միևնույն բարձրությամբ, ընդ որում՝ դեպի վեր շարերի բարձրությունը նվազում է՝ պայմանավորված տուֆե բլոկների փոքրանալու հետ: Միջնաբերդի աշտարակների պատերն ունեն սեղանաձև կտրվածք՝ ավելի լայն հիմքով և նեղացող վերնամասով, որի նպատակը սեյսմակայունությունն ապահովելն է: Ի տարբերություն կիսակլոր և պայտածև աշտարակների, որոնք անմիջապես նստած են հիմնաժայռի վրա, երեք նիստավոր աշտարակների տուֆե շարվածքը բարձրանում է բազալտե խոշոր, անմշակ քարերով և կավաշաղախով կառուցված 2.5-3.5 մ բարձրության հիմնապատերի վրա:

¹⁸ Հմմտ. Թորամանյան 1948, 123, 176, 194-195, 234-235, Յովհաննեսյան 1970, 744-745, Dangles, Prouteau 2005-2007, Dangles 2015, Հարությունյան 1978, Խաչատրյան 2017:

¹⁹ Հմմտ. Melkonyan et al. 2017, 267, fig. 10/1.

Քարերի վրա տեսանելի են գործիքների տարբեր հարվածների հետքերը (ուղիղ կամ թեք գծային, կետային, ծակոտկեն հարվածային)²⁰: Որոշ քարեր, որոնք հանդիպում են միայն շրջապարսպի շարվածքում, կրում են քարտաշ վարպետների փորագիր երկրաչափական նշաններ²¹: Վարպետների այդ նշանները տարածված են Անիի շենքերի շարվածքներում²² և բնորոշ են եղել ոչ միայն XII-XIV դդ. հայկական ճարտարապետությանը, այլև հանդիպում են Կիլիկիայի, Բյուզանդիայի, Մերձավոր Արևելքի, Իրանի ճարտարապետության մեջ²³: Ուշագրավ է, որ շրջապարսպի և նրա հյուսիսային աշտարակներից մեկի վրա եղել են քարգործ *Ովանէսի* անվան հիշատակմամբ երկու վիմագրեր²⁴, ինչպես նաև միջնաբերդի թաղակապ կառույցի արևմտյան ճակատի հարավային կողմում գործիք բռնած մարդու քանդակ, որը, հավանաբար, քարգործ վարպետն է²⁵:

Միջնաբերդը: Ըստ ճարտարապետական վերլուծության՝ նախնական կառույցը միջնաբերդի ուղղանկյուն հատակագծով թաղակապ շինությունն է ($9.5 \times 6.7 \times 7.5$ մ ներքին չափերով), որը կառուցվել է XI-XII դդ. միջակայքում²⁶ (նկ. 4): Հյուսիսարևմտյան և հարավարևելյան երկայնական պատերին կից են պարզ իմպոստային խոյակով մեկական որմնամույթեր, որոնք թաղակապ կառույցի զուսպ ներսույթի միակ հարդարատարրերն են: Դատելով երկայնական պատերի մեջ, որմնամույթերի խոյակների բարձրությամբ փորված վեցական քառանկյուն բնիկներից՝ միջհարկային ծածկերն իրականացվել են գերանների միջոցով:

Թաղակապ շենքի մուտքը հարավային կողմում է, որը հետագայում N 4 աշտարակի կցակառուցման հետևանքով արտաքուստ մնացել է աննկատ: Այն 3.1 մ երկարության նեղ միջանցք է, որի արտաքին դռան 1.15 մ լայնքով բացվածքը ծածկված է բազալտե բարավորով և փակված է եղել քարե դռնով: Դրա մասին են վկայում դռան ծխնիի պտտման համար շենքի քարի մեջ փորված կրունկը և դռնակողքի ուղղահայաց քարի մեջ արված հատուկ փորվածքները՝ դուռը նիգով փակելու համար (նկ. 5/1): Շարժական մեխանիզմով քարե դռները լայն տարածում են ունեցել միջնադարում, որոնք փակում էին ոչ միայն շենքերի, այլև բնակելի քարայրների մուտքերը²⁷ (նկ. 5/3-5):

²⁰ Հմմտ. Bessac 2011, 387, 391-393.

²¹ Տե՛ս Melkonyan et al. 2017, 270: Հմմտ. նաև Bessac 2011, 407-412, Թորամանյան 1942, 269, Ղաֆաղարյան 1952, 100-101, Մնացականյան 1958, Халпахчьян 1967, 217-218:

²² Թորամանյան 1948, 251:

²³ Թորամանյան 1942, 267-270, Bessac 2011, 410, Edwards 1987, 277:

²⁴ Ասատրյան 1990, 2: Ներկայումս իրենց տեղում չեն:

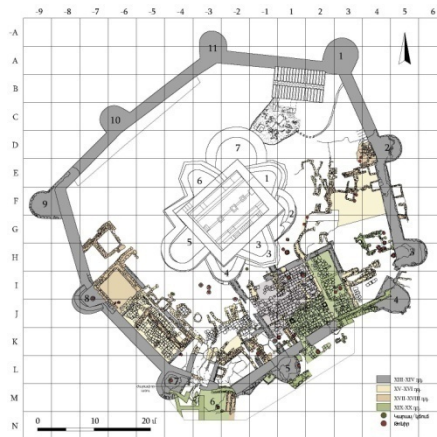
²⁵ Տե՛ս Melkonyan et al. 2017, 265, fig. 11/1-3.

²⁶ Ներկայումս Դաշտադեմի ամրոցը մշակույթի նախարարության կազմած՝ *Դաշտադեմի պարմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցանկում* գրանցված է որպես VII-XIX դդ. ամրոց: Այս թվագրումը, սակայն, հիմնավորված չէ ո՛չ գրավոր աղբյուրներով, ո՛չ հնագիտական նյութով: Գրավոր սկզբնաղբյուրների սակավությամբ, ինչպես նաև միջնաբերդի պեղումների վերաբերյալ հրատարակության բացակայությամբ պայմանավորված՝ դղակի հիմնադրման ստույգ ժամանակի հարցն առայժմ մնում է առկախ:

²⁷ Հմմտ. Հարությունյան 1953, 59:

Նկ. 1. Դաշտադեմի միջնադարյան դղյակի օդայուսանկարը. տեսքը հարավ-արևելքից (լուսանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Նկ. 4. Միջնաբերդի թաղակապ շենքը հյուսիսային կողմից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

1. Դաշտաղեն. միջնաբերդի մուտքը

2. Դաշտաղեն. գաղտնուղի

3. Արեգնաղեն. քարայր

4. Արուճի աշխարհիկ կառույցը

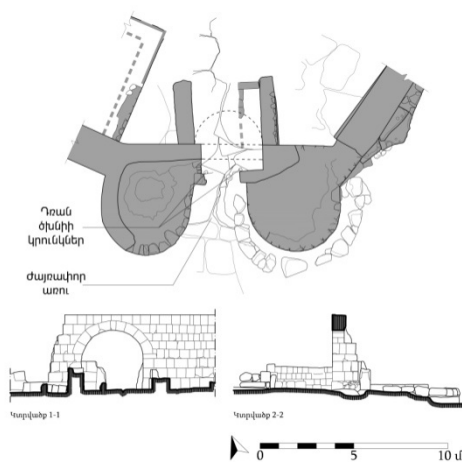

5. Փարպիի Օիրասավոր եկեղեցին

Նկ. 5. Միջնադարյան քարե դռներ (լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 6. Միջնաբերդի տանիքը՝ հարավային կողմից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

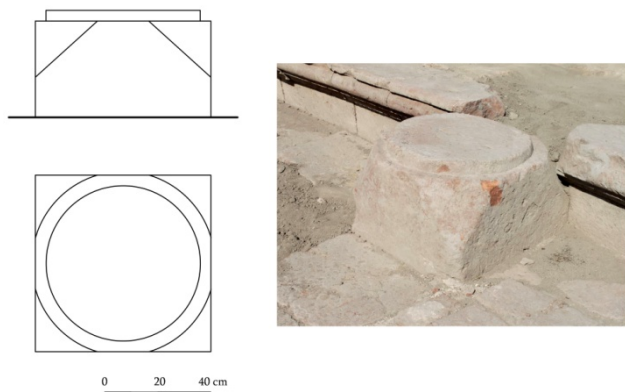
Նկ. 7. Հարավային գլխավոր դարպասը (չափագրությունը՝ Ս. Աղայանի)

Նկ. 8. Պալատական եկեղեցին՝ միջնաբերդից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 9. Հանդիսավոր դահլիճը (լուսանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Նկ. 10. Սյան խոյակ (չափագրությունը և լուսանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Նկ. 11. Աշխարհիկ ուղղանկյուն շենքը (լուսանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Նկ. 12. Ստորգետնյա ջրամբարը՝ հարավ-արևմուտքից
(լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Կառույցի ներսում՝ հարավարևելյան պատի գրեթե կենտրոնում, հատակից 1.7 մ բարձր տեղադրված է կամարաձև վերնամասով մուտքը, որը նեղ, ոլորապտույտ աստիճաններով տանում է դեպի շինության աստիճանաձև տանիք: Տանիքի կենտրոնում՝ երկայնական ուղղությամբ երեք լուսահորեր են բացված՝ ներքին լուսավորությունն ապահովելու համար:

Մեկ այլ, ավելի ցածր ու առաջին հայացքից աննկատ մուտք է բացվում հյուսիսարևմտյան պատի մեջ: Նեղ, 1-աձև հատակագծով գաղտնի միջանցքը, հասնելով քարե դռանը (նկ. 5/2), թեքվում է ձախ և 4.1 մ շարունակվելով՝ դեմ է առնում N 5 աշտարակի անկյունավոր հատվածի պատին:

Թաղակապ կառույցի հատակը շարված է բնական տուֆե բլոկներով, անհարթությունները պատված էին կավաշաղախով: Կենտրոնում հիմնաժայռի մեջ փորված է անկանոն բազմանիստ ավազան, որի պատերը կառուցված են անմշակ մեծ որձաքարերով՝ սվաղված անջրանցիկ կրաշաղախով: Այն փակված է եղել երեք խոշոր ծածկասալերով²⁸:

Միջնաբերդի կառուցապատման հաջորդ՝ 2ա փուլում, թաղակապ ուղղանկյուն շենքն արտաքուստ՝ իր ողջ պարագծով շրջափակվել է բավական հաստ և ավելի բարձր կրկնապատով, որին կցակառուցվել են երեք նիստավոր և մեկ պայտածև աշտարակները (նկ. 3): Թաղակապ շենքի և այն շրջափակող կրկնապատի միջև երկայնական ուղղությամբ ստեղծվել են նեղ միջանցքներ: Կրկնապատի յուրաքանչյուր ճակատում տեղադրված սլաքաձև և կամարաձև վերնամասով մուտքերը տանում են դեպի աշտարակների բնակելի հարկաբաժիններ (նկ. 6): Կիսակլոր և նիստավոր աշտարակների վերին հարկաբաժիններում տեղադրված են արտաքուստ նեղ, ներքուստ ավելի լայն՝ քառակուսի կամ կամարաձև վերնամասով լուսամուտներ:

XIII դարում թաղակապ շենքի կրկնապատի անկյուններում կառուցվել են ևս երեք կիսակլոր աշտարակներ, որոնք արտաքուստ մուտքեր չունեն, բացառությամբ N 4-ը, որի արևմտյան եզրից մուտք է թողնված դեպի թաղակապ շենքի ներս (նկ. 3): Փաստորեն, XII-XIII դդ. բնակելի հարկաբաժինները տեղակայվել են միջնաբերդի չորս աշտարակների վերին հարկերում, իսկ դրանց ներքնահարկերը, ինչպես նաև անկյունային կիսակլոր աշտարակների հարկաբաժինները ծառայել են տնտեսական կամ օժանդակ նպատակների:

Ներքին շրջապարիսպ: 190 մ երկարության, անկանոն բազմանկյուն հատակագծով շրջապարիսպը՝ տասնմեկ կիսակլոր աշտարակներով և երկու դարպասներով, ընդգրկում է 2500 քմ տարածք: Պատերի պահպանված բարձրությունը 1-1.5 մ է՝ տեղ-տեղ հասնելով մինչև 4.5 մ: Միակ բարձր հատվածը N 8 աշտարակն է՝ 8.4 մ պահպանված բարձրությամբ: Աշտարակների մի մասն ունի միկոդմանի կամ երկկոդմանի սանդուղքներ:

²⁸ Ասատրյան 1990, 5-6: Ներկայումս նշված ծածկասալերը չկան: Միջնաբերդում 2006 թ. վերանորոգումներից հետո դրանք հավանաբար հեռացվել են:

Շրջապարսպի կարևոր և բարդ հորինվածք ունեցող հատվածը գլխավոր դարպասն է, որը գտնվում է հարավային երկու աշտարակների միջև (նկ. 7): Այն նախագծված է որպես 3.5 մ լայնությամբ թաղակապ փոքր սրահ, որի արևելյան կողմում ներքուստ կցակառուցված է նեղ ու երկար խորշ: Երկու կողմից կանգնեցված ուղղահայաց մոնոլիտներով մինչև 1.8 մ լայնքի նեղացված պորտալը տեղադրված է դարպասի կենտրոնական առանցքից ձախ՝ փակելով մինչև նեղ խորշի մուտքի հատվածը: Կամարի տակ՝ ներքին կողմից, դռան ծխնիների համար նախատեսված՝ հիմնաժայռի մեջ փորված երկու քառակուսի փոքր կրունկները թույլ են տալիս ենթադրել, որ գլխավոր դարպասը փակվել է երկփեղկ, փայտե դռնով:

Շրջապարսպի երկրորդ՝ արևելյան դարպասն ավելի պարզ հորինվածք ունի: Երկու կիսակլոր աշտարակների միջև գտնվող 2.15 մ լայնությամբ մուտքի բացվածքում տեղադրված է դռան շեմի միակտուր տուֆե քարը՝ փայտե դռան ծխնիների համար նախատեսված քառակուսի կրունկներով:

Պալատական եկեղեցի: Այն կցակառուցված է շրջապարսպի հյուսիսարևելյան կողմում: Վերաբերում է շինարարական 3գ փուլին և թվագրվում է XIII դարով²⁹ (նկ. 8): Եկեղեցին արտաքին պատերի մեջ ներգծված կիսակլոր աբսիդով միանալով թաղակապ կառույց է, որը կանգնեցված է հարթեցված հիմնաժայռի վրա: Ունի երկու մուտք՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում, որոնք միաձուլ են պատերի հարթության հետ: Մուտքերի բացվածքները ծածկված են ուղղանկյուն բարավորով. հարավայինն ունի ելնդավոր եզրագոտիով ընդգծված սլաքաձև տիմպան: Եկեղեցու արտաքին հարդարանքը զուսպ է: Արևմտյան, հարավային և արևելյան ճակատներին մեկական նեղ լուսամուտներ կան, որոնց վերնամասը շրջանցում է պարզ ելնդավոր սլաքաձև պսակը: Եկեղեցին գոտևորում է տրամատավոր քիվը, որն ավարտվում է պատին հաված անկյունային ելուստներով: Հարավային մուտքի առջև կցակառուցված պատերի հիմքերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այն արտաքին սրահաձև շքամուտք է ունեցել, որն, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է որպես հավելյալ տարածություն՝ ծիսակատարությունների ժամանակ ավելի մեծ թվով մարդկանց տեղավորելու համար:

Հարկ է նշել, որ եկեղեցու թվագրման և անվան վերաբերյալ թյուրըմբռնում կա: Եկեղեցու առջև տեղադրված ցուցանակի վրա այն կոչվում է Ս. Սարգիս և թվագրված է X դարով: Այս տեսակետն առաջ քաշելու համար հիմք են ծառայել, ըստ երևույթին, Հ. Շահխաթունյանցի և Թ. Թորամանյանի նկարագրությունները³⁰:

«Դոյակը անմիջապես շրջապարտող պարիսպին մեջ կա մի եկեղեցվո ապերակ, որն ինչպես կերևի, հալոյվ էր դոյակի բնակիչներուն: Այս եկեղեցվո հյուսիսային պարիսպին կից պարիսպի բուրգին վրա, կա մի փոքր արձանագրություն այսպես «Զովաննէս՝ քարգործս յիշեցեք ի ՔՍ»: ...Մի ուրիշ եկեղեցի, որ տեսեր է Շահխաթունյան և ինչպես կերևի նրանից օգրվեր է հ. Ղ. Ալիշան, որուն վրա եղեր է հեյրկյալ արձանագրու-

²⁹ Ասատրյան 1990, 2-3:

³⁰ Շահխաթունյանց 2014, 242, Թորամանյան 1948, 251-252:

թյան կտորը «ՆԿէ թուականս ես Մարիամ, որ ետու զիմ գիրքս ի Սուրբ Սարգիսս...», այս եկեղեցիի ոչ հետքը գտաւ և ոչ արձանագրության բեկորներ գտնուի թափած»³¹:

Մեջքերումից պարզ է դառնում, որ ամրոցի տարածքում երկու եկեղեցի կար: Մեկը դղյակի պալատական եկեղեցին է, որ վերականգնվել է 2006 թ., մյուսը՝ շրջապարսպից դուրս՝ նրա արևելյան կողմում գտնվող Ս. Սարգիս անունով եկեղեցին³²:

Աշխարհիկ շենքեր: XIII դ. բնորոշ և 3գ շինարարական փուլում կառուցված երկու մոնումենտալ շենքերը հայտնաբերվեցին 2015 և 2018 թթ. պեղումների ժամանակ: Դրանցից մեկը քառասյուն, գրեթե քառակուսի հատակագծով հանդիսավոր դահլիճ է, որի պատերը պահպանվել են մինչև 1 մ բարձրությամբ (նկ. 9): Սալարկված դահլիճի կենտրոնում հիմնաժայռի մեջ փորված է ցածր պատերով քառակուսի կառուցվածք՝ լցված մոխրով, որը նախատեսված էր մեծ սրահների ջեռուցման համար: Նմանատիպ վառարան հայտնի է Տողի մելիք Եգանի գլխատան կենտրոնում³³:

Դահլիճի մուտքը հյուսիսարևմտյան անկյունում է, որն անմիջապես հարում է միջնաբերդի N 3 աշտարակին: Այն կարճ պատով փակված է, ինչը հուշում է այդ մուտքի երկրորդական դերի մասին: Հիմնական պորտալը, թերևս, արևմտյան կողմում պետք է լիներ, որը, ցավոք, խիստ խաթարված է: 2021 թ. պեղումներով դահլիճի արևմտյան պատին զուգահեռ բակի սալահատակի տակ բացվեց նոր հիմնապատ՝ տեղ-տեղ պահպանված երկու շարքով: Նորաբաց պատի առկայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ինչպես հայկական պալատական կառույցներում, այնպես և Դաշտադեմի դղյակում կենտրոնական դահլիճին կից կառուցված են եղել բնակելի կամ օժանդակ այլ նպատակների ծառայող սենյակներ³⁴:

Հանդիսավոր դահլիճի այս տեսակը սկիզբ է առնում հայկական ժողովրդական ճարտարապետությունից, հայտնի որպես գլխատուն, որը զարգացած միջնադարում լայն կիրառություն գտավ գավիթների և քաղաքացիական շենքերի կառուցման ժամանակ³⁵: Ծածկն իրականացվել է չորս սյուների վրա հենվող փայտե հեծաններով, որոնք պահել են առաստաղը՝ կենտրոնում մարդակներով (purlin) ձևավորելով լուսսիջույցի կամ երդիկի անցքը: Պահպանված երկու սյուների հիմքերը (0.65×0.65 մ) բաղկացած են անկյուններում եռանկյուն թեքությամբ զարդարված քառակուսի պատվանդանից (plinth) և շրջանաձև, ցածր բարձիկից (torus) (նկ. 10):

Նմանատիպ դահլիճները մատենագիրների մոտ հիշատակվում են *յրաճար արքունի*, *սրահ* կամ *խորան* անվամբ, որոնք վերաբերում էին խնջույքների կամ

³¹ Թորամանյան 1948, 251-252:

³² Ս. Սարգիս եկեղեցին պահպանվել է մինչև 1913 թ.՝ Քերոբ և Աբգար Գրիգորյանների տան բակում: Այն քանդել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամրոցի տարածքում հաստատված գաղթականները՝ քարերն օգտագործելով իրենց բնակարանների շինարարության մեջ. տե՛ս Եղիազարյան 1971, 59-60:

³³ Հմմտ. Ժամկոչյան, Բաբայան 2015, հատակագիծ 2, նկ. 2:

³⁴ Հմմտ. Халпахчян 1971, 90-109:

³⁵ Հարությունյան 1976, 57-68, Мнацаканян 1952, 12:

հանդիսավոր ընդունելության համար նախատեսված տոնասրահներին³⁶: Թեև Դաշտադեմի դահլիճի միայն հիմնապատերն են պահպանվել, սակայն հաշվի առնելով ուշ շրջանի վերակառուցումների ընթացքում որպես միջնորմային պատ օգտագործված դեկորատիվ քիվը և հայտնաբերված քանդակազարդ մանրամասները, ինչպես նաև նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող Անիի պալատների արտաքին ճոխ հարդարանքը³⁷ և ժամանակի ճարտարապետության ոճական առանձնահատկությունները՝ կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել Դաշտադեմի հանդիսավոր դահլիճի արտաքին հարդարանքի մասին: Դատելով պատմիչների՝ արքունական և նախարարական ապարանքների մանրամասն նկարագրություններից՝ այդպիսի դահլիճների ներսույթը ևս չքեղ կահավորված է եղել³⁸: Հետաքրքիր է Թորամանյանի նկարագրությունը Շապին Գարահիսարի Թամզարա գյուղի հանդիսավոր դահլիճի ներքին կահավորման և տոնախնջույքի անցկացման կարգի մասին՝ հիմնվելով այն փաստի վրա, որ այդ գյուղի բնակիչները Անիից գաղթած հայերն էին և, ըստ ամենայնի, պահպանած պիտի լինեին միջնադարյան արքունի տաճարի ներքին կահավորանքի ոճն ու կենցաղավարության կերպը³⁹:

Շրջապարսպի և միջնաբերդի միջև հարավային և հարավարևմտյան հատվածում 2018 թ. պեղումների ընթացքում բացված երկրորդ աշխարհիկ կառույցը XV-XVIII դդ. կառուցապատումների հետևանքով բազմաթիվ փոփոխություններ է կրել (նկ. 11): Այն N 7 և N 8 աշտարակների միջև ընկած, պարսպապատին կցակառուցված երկարաձգված ուղղանկյուն շենք է, որի միակ մուտքը տեղադրված է երկայնական պատի գրեթե կենտրոնում: Հաշվի առնելով կառույցի 1:3 համամասնությունը, որը համապատասխանում է զարգացած միջնադարում տարածված սեղանատների համամասնությանը⁴⁰, կարելի է նախնական ենթադրություն անել, որ այն ևս ծառայել է իբրև սեղանատուն:

Անկասկած, նորահայտ երկու շենքերը պատկանում էին իշխող վերնախավի ներկայացուցիչներին, և դրանց առկայությունը ցույց է տալիս XIII դարում և XIV դարի սկզբին Դաշտադեմի դղյակի նաև վարչական դերը տարածաշրջանում:

Ջրամբարները և ջրադարը: Միջնադարյան համալիրի կարևոր բաղկացուցիչ կառույցներից է ստորգետնյա ջրամբարը (6.6×3-4.8×3.76 մ չափերով): Այն միանավ եկեղեցու հարավարևմտյան կողմում, ժայռի մեջ փորված անկանոն քառանկյուն շինություն է, որի սրբատաշ տուֆի բլուկներով կառուցված հարթ ծածկը կենտրոնում պահում են երեք կամարածև ջլաղեղները (նկ. 12), որոնց թռիչքի երկարությունը 4.8 մ է, և որոնք անմիջապես հենվում են բազալտե

³⁶ Հմմտ. Փավստոս Բուզանդ 1987, 186, 312, Ղազար Փարպեցի 1982, 258, 418, Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 452.

³⁷ Հմմտ. Հարությունյան 1992, 284-285:

³⁸ Հմմտ. Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 452, 456-458.

³⁹ Թորամանյան 1942, 373-375:

⁴⁰ Հմմտ. Халпахчян 1971, 156.

հիմնաժայռի հարթեցված պատերի վրա: Ջրամբարի միակ մուտքը վերևից է՝ հարավարևմտյան կողմում: Այն տուֆե խոշոր ծածկասալերի մեջ փորված քառանկյուն բացվածք է, որը ծածկված է եղել տուֆե խցանով:

Եկեղեցու արևելյան կողմում՝ շրջապարսպի հիմքի տակ, 1989 թ. պեղումներով բացվել էր դեպի ստորգետնյա ջրամբարը հոսող ջրատարի մի հատված (նկ. 3/Ը): Այն հիմնաժայռի մեջ փորված առու է, որի պատերը կառուցված են կոպտատաշ տուֆե բլոկներով և կրաշաղախով, և ծածկված է եղել սալերով⁴¹: Ջրատար առուն դեպի ջրամբար շարունակվել է կավե խողովակաշարով, որի մի հատվածը պահպանվել է ջրամբարի արևելյան պատի հյուսիսային կողմում՝ առաստաղից ցած:

Ստորգետնյա ջրամբարն ու ջրատար առուն ժամանակակից են միջնաբերդի թաղակապ կառույցին և կառուցվել են շինարարական առաջին փուլերի ընթացքում:

Ամրոցի ջրամատակարարման համակարգի մասն է նաև N 7 աշտարակի կիսակլոր պատին կից՝ հատակի տուֆասալերի տակ փորված ստորգետնյա հորը, որն ունի տանձաձև կառուցվածք և պատված է անջրանցիկ սվաղով:

Միջնադարում ջրային տնտեսության կառավարումը կարևոր էր բնակավայրերը խմելու ջրով ապահովելու և գյուղատնտեսական նպատակների համար անջրդի հողերն արդյունավետ օգտագործելու համար, որն իրականացվում էր պետության, խոշոր ավատատերերի, մեծատունների և վանքերի հովանավորությամբ, որոնց վերաբերյալ բազմաթիվ մատենագիր և վիճակագիր վկայություններ են պահպանվել⁴²: Միջնադարյան քաղաքներում, բնակավայրերում և ամրոցներում ջրամատակարարման բավական զարգացած համակարգեր են գործել Անիում, Դվինում, Անբերդում, Լոռե բերդաքաղաքում և այլն⁴³: Առանձին ստորգետնյա ջրամբարներ են հայտնի նաև Մաղասբերդում, Արուճում, Բազմաղբյուրում, Բջին ամրոցում, Վարդենուտի դղյակում, Կոշում (վերգետնյա), Թաթուլում և այլն⁴⁴: Դաշտադեմի դղյակի ջրամատակարարման համակարգը կապված է եղել Թալինի՝ բնական աղբյուրներից և հոսող գետերից զուրկ տարածաշրջանում դեռևս վաղ ժամանակներից գործող խմելու ջրի և արհեստական ոռոգման ցանցին, որի մնացորդները ներկայումս դեռ տեսանելի են⁴⁵:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով պատմական աղբյուրների, հնագիտական պեղումների արդյունքների և ճարտարապետության վերլուծության հիման վրա մեր ունեցած

⁴¹ Ասատրյան 1990, 3:

⁴² Մանրամասն տե՛ս Վիրաբյան 1975, Епремян 1992, 7-29, Ալիշան 1890, 138:

⁴³ Հմմտ. Март 2011, 67-68, 81-82, 117, 113, Ղաֆադարյան 1952, 78-80, Հարությունյան 1978, 45-48. Епремян 1992, 98-102.

⁴⁴ Հմմտ. Սարգիսեան 1864, 193, Յովհաննէսեան 1970, 728, Հարությունյան 1953, 59, Արեշյան և այլք 1977, 87-88, Ղարիբյան, Հակոբյան 2005, 104, Կարախանյան, Մեղրոնյան 1989, 81, Թորամանյան 1948, 234, ԱԱ 1063-1-1468, թ. 19ա, բ, թ. 20ա, բ:

⁴⁵ Ասատրյան 1989, 83-87:

տվյալները՝ կարող ենք որոշակիացնել, որ Դաշտադեմի միջնադարյան դղյակը ակտիվ կենսագործել է XII-XIV դդ.: Կարևոր դիրք զբաղեցնելով Դվին և Անի քաղաքների միջև առևտրային ճանապարհների վրա՝ XIII դ. և XIV դ. առաջին քառորդին այն եղել է Զաքարյանների իշխանանիստ կենտրոններից մեկը Արագածոտնում: Ի տարբերություն համաժամանակյա մյուս դղյակ-ամրոցների՝ այն միասնական նախագծով ստեղծված համալիր է՝ ընդհանուր շրջապարսպով ամփոփված և դասական դղյակներին հատուկ բոլոր համակառուցներով: Դղյակը կառուցվել է ըստ հայկական ամրաշինական չափանիշների, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել հայկական Կիլիկիայի, Լևանտի և խաչակիրների թագավորությունների դղյակների և ամրոցների հորինվածքների ձևավորման վրա⁴⁶:

Դաշտադեմի դղյակի ճարտարապետության և հնագիտական հարուստ ու բազմաբնույթ հավաքածուների, ինչպես նաև պատմիչների նկարագրությունների համալիր վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս վերակազմելու միջնադարյան իշխանական ապարանքների կենցաղավարությունը, որին կանդրադառնանք մեր առաջիկա հետազոտություններում:

Գրականություն

- ԱԱ 1063-1-1468, 1942-48, Թալինի շրջանի պատմաճարտարապետական և հնագիտական հուշարձանների հաշվառման քարտեր, ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, N 1468, 70 թերթ:
- Ալիշան Ղ. 1890, Այրարատ, Բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 590 էջ:
- Ասատրյան Ե. 1989, Թալինի ջրամատակարարման միջնադարյան համակարգերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, էջ 83-88:
- Ասատրյան Ե. 1990, Հաշվետվություն 1989 թ. Թալինի շրջանի Դաշտադեմ գյուղի ամրոցի հնագիտական պեղումների, «Պատմամշակութային արգելոց թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Նախագծերի արխիվ (N286-63/122), Երևան, 8 թ.:
- Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա. 1977, Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, էջ 77-93:
- Բոռնազյան Ս.Վ. 1980, Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 300 էջ:
- Եղիազարյան Հ.Ս. 1971, Ներքին Թալին գյուղի Ս. Քրիստափորի վանքը, նրա վիմագիր արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, Էջմիածին, N 8, էջ 52-64:
- Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (բնագիրը, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Վ.Մ. Վարդանյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ:
- Թորամանյան Թ. 1942, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1 (կազմ. և խմբ. Կ.Գ. Ղաֆադարյան), Երևան, Արմֆանի հրատ., 403 էջ:
- Թորամանյան Թ. 1948, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2 (կազմ. և խմբ. Կ.Գ. Ղաֆադարյան), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 307 էջ:
- Ժամկոչյան Ա., Բաբայան Ֆ. 2015, Մելիք Եգանի պալատական համակառուցի պեղումները Տոդ գյուղում, Էջմիածին, N 5, էջ 122-136:

⁴⁶ Հմմտ. Edwards 1987.

- Խաչատրյան Հ. 2017, Ախուրյանի ավազանի միջնադարյան ամրաշինական կառույցները, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ, N 20, էջ 206-215:
- Կարախանյան Գ.Հ., Մելքոնյան Հ.Ա. 1989, Վարդենուտ (պեղումների արդյունքները), ՀԽՍՀ 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, էջ 80-82:
- Հարությունյան Ս.Վ. 1978, Անբերդ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 110 էջ:
- Հարությունյան Վ.Մ. 1953, VII դարի աշխարհիկ ճարտարապետության մի նոր հուշարձան, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 8, էջ 53-65:
- Հարությունյան Վ.Մ. 1960, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, «Հայպետհրատ», 147 էջ:
- Հարությունյան Վ.Մ. 1976, Միջնադարյան Հայաստանի մոնումենտալ աշխարհիկ ճարտարապետության ձևատեղծումների ժողովրդական ակունքները, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, էջ 57-68:
- Հարությունյան Վ.Մ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս», 540 էջ:
- Ղազար Փարպեցի 1982, Ղազարայ Փարպեցոյ պատմություն հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան (քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Բ. Ուլուբաբյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 540 էջ:
- Ղարիբյան Ի., Հակոբյան Հ. 2005, Բջնի հնավայրը (ուսումնասիրության նախնական արդյունքները), Հուշարձան տարեգիրք, հ. Գ, Երևան, «Հուշարձան», էջ 103-118:
- Ղաֆադարյան Կ.Գ. 1952, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 299 էջ:
- Մարգարյան Հ. 2014ա, Հայաստանի քաղաքական դրությունը XII դարի 20-80-ական թթ., Շահնագարյան Ա. (պատ. խմբ.), Հայոց պատմություն, հ. 2, գք. 2, Երևան, «Զանգակ», էջ 201-211:
- Մարգարյան Հ. 2014բ, Հայ-վրացական զինակցությունը թուրք-սելջուկների դեմ պայքարում, (պատ. խմբ.՝ Շահնագարյան Ա.), Հայոց պատմություն, հ. 2, գք. 2, Երևան, «Զանգակ», էջ 219-239:
- Մարթնոսյան Կ.Ա. 1997, Անիում Զաքարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 280-283:
- Մնացականյան Ստ. 1958, Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցերը և քարգործ վարպետների նշանագրերը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 84-105:
- Յովհաննէսեան հ. Միքայել վ. Մխիթարեան 1970, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1014 էջ:
- Շահխաթունեանց Յ. եպս. 2014, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին», 560 էջ:
- Սարգիսեան Ն. 1864, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 289 էջ:
- Վարդան Արևելցի 1862, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 164 էջ:
- Վիրաբյան Ս.Ա. 1975, Միջնադարյան Հայաստանի ջրաշինարարության և ջրօգտագործման պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 145-157:
- Օրբելի Հ. 1966, Դիվան հայ վիմագրության, Անի քաղաք, պր. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 73 էջ:
- Փավստոս Բուզանդ 1987, Փավստոսի Բիւզանդացիոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը՝ Բ. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ:
- Епремян Р.В. 1992, Водоснабжение древней и средневековой Армении, Ереван, ЕрАСИ, 144 с.
- Март Н.Я. 2011, Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, Ереван, «Гитутюн», 136 с.

- Мнацаканян С. 1952, Архитектура армянских притворов, Ереван, изд. АН АрмССР, 144 с.
- Халпахчян О.Х. 1967, Организация строительного дела в средневековой Армении, Историко-филологический журнал, N 2-3, с. 205-220.
- Халпахчян О.Х. 1971, Гражданское зодчество Армении (Жилые и общественные здания), Москва, Издательство литературы по строительству, 248 с.
- Хачатрян А.А. 1987, Корпус арабских надписей Армении (VIII-XVI вв.), вып. 1, Ереван, изд. АН АрмССР, 235 с.
- Babajanyan A., Aghaian S., Davtyan D., Melkonyan H. 2021, A View on Life in the Medieval Fortress at Dashtadem: Results of the 2015 and 2018 Excavation Campaigns, in Avetisyan P., Bobokhyan A. (eds), "Archaeology of Armenia in Regional Context", Yerevan, "Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography", p. 373-395.
- Bessac J.C. 2011, Observations sur la construction monumentale dans le nord-ouest de la République d'Arménie, Syria: Archéology, art et histoire, N 88, p. 379-415.
- Dangles Ph. 2015, Aruč. Le site fortifié, Հակոբյան Զ., Միքայելյան Լ. (խմբ.), «Անտառ ծննդոց», Հոդվածների ժողովածու նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 222-231:
- Dangles Ph., Prouteau N. 2005-2007, Observations sur quelques forteresses de la région d'Ani, Revue des études arméniennes, N 30, p. 273-299.
- Edwards R.W. 1987, The Fortifications of Armenian Cilicia, Dumbarton Oaks Studies 23, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 288 p.
- Melkonyan H., Babajanyan A., Harutyunyan A., Davtyan D., Aghaian S. 2017, The Excavations of Dashtadem Fortress: Preliminary Report of 2015 Fieldwork Activity, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N11/1-2, p. 263-292.
- Minorsky V. 1953, Studies in Caucasian History, London, Taylor's Foreign Press, 207 p.

ԴԱՇՏԱԴԵՄԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԴՂՅԱԿԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աստղիկ Բաբաջանյան, Սոսե Աղայան

Ամփոփում

Դաշտադեմի միջնադարյան դղյակը ՀՀ տարածքում մասնակի կանգուն մնացած բացառիկ համալիրներից է, որը XIII դ. և XIV դ. սկզբին Զաքարյանների իշխանանիստ կենտրոններից մեկն էր Արագածոտնում: Զարգացած միջնադարում գտնվելով Դվին-Անի քարավանային տարանցիկ ճանապարհների վրա՝ այն վերահսկում և ապահովում էր դրանց անվտանգությունը և ակտիվ մասնակցություն ուներ տարածաշրջանային առևտրական ու մշակութային փոխհարաբերություններում:

Դղյակը միասնական նախագծով ստեղծված համալիր է՝ ընդհանուր շրջապարսպով ամփոփված և դասական դղյակներին հատուկ բոլոր համակառուցվածքներով: Համալիրի առանցքը աշտարակներով համալրված եռահարկ միջնաբերդն է, որի շուրջ ստեղծված ներքին բակի տարբեր հատվածներում տեղակայված են պալատական միանավ եկեղեցին, երկու նորահայտ աշխարհիկ շենքերը՝ հանդիսավոր դահլիճը և մոնումենտալ ուղղանկյուն կառույցը (հավանաբար՝ սեղանատուն), ինչպես նաև ջրամատակարարման համակարգը՝ ստորգետնյա ջրամբարներով: Պատմական, հնագիտական սկզբնաղբյուրների և ճարտարապետական վերլուծության համադրմամբ հստակեցվել են ինչպես դղյակի ժամանա-

կազմությունը և կառուցապատման փուլերը, այնպես էլ կառույցների ճարտարապետական հորինվածքն ու շինարվեստը:

Բանալի բառեր՝ պատմություն, ճարտարապետություն, զարգացած միջնադար, դղյակ, միջնաբերդ, նորահայտ աշխարհիկ կառույցներ, շինարարական փուլեր:

АРХИТЕКТУРА СРЕДНЕВЕКОВОГО ЗАМКА В ДАШТАДЕМЕ

Астхик Бабаджанян, Сосэ Агаян

Резюме

Средневековый замок в Даштадеме – одна из немногих сохранившихся крепостей на территории Республики Армения, являвшихся одной из резиденций княжеской семьи Закаридов в Арагацотнском регионе в XIII – в начале XIV веков. Расположенный на средневековых караванских маршрутах, ведущих с города Двина в столицу Ани, замок обеспечивал безопасность этих дорог и активно интегрировался торгово-культурных взаимоотношениях в регионе.

Замок был спроектирован как единый комплекс, состоявший из типичных для средневековых замков сооружений и окруженный оборонительной стеной. Центром замка являлась трехэтажная цитадель, укрепленная башнями; в разных частях внутреннего двора были расположены церковь, два новооткрытых монументальных сооружения – парадный зал и прямоугольное здание (возможно, трапезная), а также система водоснабжения с подземными резервуарами. Исторические сведения, археологические данные и архитектурный анализ, позволяют прояснить хронологию и строительные этапы замка, а также архитектурные характеристики зданий.

Ключевые слова – история, архитектура, развитое средневековье, замок, цитадель, новооткрытые светские здания, строительные этапы.

ARCHITECTURE OF THE MEDIEVAL CASTLE OF DASHTADEM

Astghik Babajanyan, Soseh Aghaian

Abstract

The medieval castle of Dashtadem is one of the few stand fortresses in the territory of Republic of Armenia which was a seat of government of the Zakaryan princely house in the Aragatsotn region during the 13th and early 14th centuries. Located on the medieval caravan trade routes running from the major city of Dvin to capital city of Ani, the castle was involved in ensuring the safety of those roads and was actively integrated in the trade and cultural interconnections of the region.

The castle was designed as a single complex consisting of the buildings typical of the medieval castles and was enclosed by a defensive wall. The core of the castle is a three-storey citadel protected by the support-towers and surrounded by a church, two newfound monumental edifices - a ceremonial hall and a rectangular building (probably refectory), as well as a water supply system with subterranean cisterns which are located in different parts of the inner courtyard. The historical evidence, archaeological data and architectural analysis clarify the chronology and the construction phases of the castle as well as the architectural characteristics of the buildings.

Key words – history, architecture, High Middle Ages, castle, citadel, newfound secular buildings, construction phases.